

Cestopisno-memoárová próza 18. storočia vo francúzštine: literárne črty Pamäti baróna Františka Tótha a ich miesto v súdobej literárnej tvorbe

STANISLAVA MOYŠOVÁ

Memorialistic Travelogues written in French in 18th century: Memoirs of Baron Francis de Tott and its place in the Context of contemporary literary production

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.1.6-22>

ABSTRACT: This article describes the place of the literary genre of travelogue memoirs in the context of French literature in the 18th century. It analyzes the creation of this genre which is marked by hybridity and bears the characteristic traits of an autobiography, travelogue and memoirs. The typical case of this literary genre is a travelogue and memorialistic prose *Memoirs of Turks and Tartars*, written by Baron Francis de Tott, the son of a Hungarian squire and soldier who was born in France but acquired a linguistic education in Istanbul in the famous school for interpreters. As an official of the French royal court, he participated in various diplomatic and commercial missions in the Ottoman Empire. Knowing the Turkish world very well, in his text he furnishes a brilliant insight into the muslim world, which was perceived as exotic by his European coevals. The main goal of this article is to show the narrativity of this literary genre and to examine the main literary practices or techniques applied by this author who wasn't, by his personal itinerary, the man who wields the pen, but rather the diplomat and son of a soldier, with a light touch of adventurer as the majority of memorialistic travelogue authors in the 18th century.

Keywords: French literature of 18th century, travelogue, memorialistic prose, exoticity, narrativity

Úvod

Pre 18. storočie vo francúzskej literárnej tvorbe je typický rozkvet naratívnych žánrov rôzneho typu. Keďže storočiu minimálne od začiatku encyklopedického projektu a pod vplyvom osvietenenských ideí dominovala snaha o objektívnosť, racionálnosť, nekritický pohľad, románový žánr (fikcia) bol považovaný za podradný a vhodný len pre nenáročné publikum.¹ Preto sa pozornosť čitateľskej obce čoraz viac upriamovala na žánre, ktoré niesli z dnešného literárnovedného hľadiska znaky hybridity: memoáre, románové memoáre a cestopisné prózy. Práve ony púťali najväčšiu pozor-

¹ DELON, Michel — MALANDAIN, Pierre. *Littérature française du XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises (PUF), 1996, s. 93.

nosť čitateľov, túžiaceho po exotizme, dobrodružstve, no zároveň po pravdivých informáciách. Dve storočia po veľkých zámorských objavoch neustále vzrastal záujem publika o exotické kuriozity, skutočné dramatické situácie a o poznávanie neznámych krajín. O tomto záujme svedčí aj súdobý geograf Nicolas Lenglet du Fresnoy, ktorý v svojom metodickom diele o štúdiu geografie uvádza: „*Čítanie o cestách, najmä ak sú tieto popísané presne a s použitím zdravého rozumu, sa páči každému. Čitateľská obec ich bežne vyhľadáva kvôli pobaveniu, ale bystrí ľudia z takýchto kníh čerpajú poznatky o zemepise, histórii a kvôli obchodu.*“² Toto konštatovanie presne vystihuje dva archetypy čitateľov reagujúcich na ludickú a informatívnu funkciu literárneho textu: na jednej strane po tejto literatúre siahajú tí, čo v cestopisno-memoárovej próze hľadajú skôr *amusement*, teda zábavu, a dychtia po opisoch bitiek moreplavcov s korzármi či s domorodými kmeňmi, alebo po farbistých opisoch exotických spôsobov a (ne)mravov miestneho obyvateľstva. Na druhej strane sú to podľa Lengleta Du Fresnoya lekári, knihovníci, obchodníci, ktorí tento typ literatúry čítajú kvôli získaniu nových informácií v ich vednom poli, alebo preto, aby tieto informácie využiteľovali v ich konkrétnej životnej situácii (diplomati, obchodníci). V neposlednom rade aj doboví špecialisti, čiže prírodovedci, historici a zemepisci, ktorí očakávajú od autorov cestopisných próz presné poznatky, ktoré by obohatili ich rozhľad a nezdráhajú sa cestopisy vnímať kriticky.³ V jadre námetovej typológie tohto žánru sa nachádza Homérova Odysea, i keď pre osvietenské storočie vládnuceho rozumu už boli mytologické prvky obsiahnuté v nej nepotrebné. Cestopisná memoárová próza vo všeobecnosti kopíruje naračnú štruktúru tohto veľdiela starogréckej literatúry – teda odchod rozprávača z rodnej krajiny, viac či menej komplikované cestovanie po neznámych krajinách a stretnutia s exotickými obyvateľmi cudzích krajín, šťastný

² „*La lecture des voyages, surtout quand ils sont exacts et judicieux, plaît à tout le monde; on s'en sert ordinairement comme d'un amusement, mais les personnes habiles s'en servent pour la géographie, pour l'histoire et pour le commerce.*“ LENGLET FRESNOY, Nicolas, du. *Méthode pour étudier la Géographie, où l'on donne une Description exacte de l'Univers, formée sur les Observations de l'Académie Royale des Sciences, & sur les Auteurs originaux.* [on-line]. Paríž: N. M. Tilliard, 1716. Dostupné na internete: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9785507w/f9.item.texteImage.zoom>> [6.12.2022]

³ Pamäti baróna de Totta nielenže našli odozvu v literárno – politickom týždenníku *Mercur de France* (v rubrike *Les nouvelles littéraires* písal publicista Jacques Mallet du Pan, *Mercur de France*, 1784, 52. číslo, 25. december 1784, s. 152 – 179. Dostupné na internete: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3745567t>> [6.12.2022]), ale obšírnym a kritickým spisom na ne reagoval aj Charles – Claude Peyssonnel, spisovateľ a bývalý konzul francúzskeho dvora v Smyrne. Vyšiel len rok po barónových pamätiach, takisto v Amsterdame. Peyssonnel sa radí k čitateľom, ktorí sa síce nechávajú okúzliť Tottovým rozprávačským umením, no vďaka svojej cestovateľskej skúsenosti hľadajú na dielo kriticky: „*Totove spomienky som prečítal na jeden dúšok hneď, ako som mi ich doručili. Potom som si ich ešte raz prečítal, a to veľmi pozorne. Pri prvom unáhlenom a rýchlom čítaní som zistil, že pán barón je veľmi talentovaný a duchaplný rozprávač, rozpráva nenútené a je veľmi vzdelaný. Tento príjemný autor ma viedol ľahkým krokom tam, kde chcel on. Pri druhom, pomalšom a rozvážnejšom čítaní textu som sledoval každý jeden krok autora. Všimol som si chyby a som toho názoru, že dostatočne nerozvil hlboké vedomosti, ktoré nadošiel počas dlhého pobytu v Turecku.*“ PEYSSONNEL, Charles – Claude, du. *Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul – général à Smyrne, ci – devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N..., contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott.* Amsterdam : b. v., 1785, s. 4.

návrat do vlasti.⁴ Odysea totiž predstavuje archetypálnu predlohu žánru cestopisnej prózy, ktorý sa formoval v európskej literárnej spisbe, pričom každé obdobie a literárna komunita na ňom zanechala svoju pečať: počnúc stredovekými rozprávami o putovaní do bájných krajín, ktoré miešali skutočné, reálne a onirické či fantazijné prvky,⁵ cez cestopisy vrcholného stredoveku, kde autori dbajú o presnosť údajov a zázračno sa vytráca, ako napríklad slávny cestopis benátskeho cestovateľa Marca Pola, zostavený okolo roku 1296, až po renesančné cestopisy, ktorých autormi boli často vzdelaní kupci. Pre literárnych vedcov a historikov predstavujú vzácnu pamiatku s estetickou a vedeckou hodnotou, no kedysi slúžili na čisto utilitárne a informačné účely s konkrétnymi údajmi o tom, ktorým miestam sa má cestujúci či putujúci vyhnúť, kde prespať a kam sa obrátiť v prípade núdze.⁶

Na dopyt zo strany čitateľskej verejnosti po nepoznanom, ale skutočnom, svojimi publikáciami reagovali autori, ktorí v kontexte vtedajšieho francúzskeho literárneho sveta neboli svojou podstatou literátmi alebo profesionálni písaného slova. Boli to moreplavci, (ako Jean-François La Pérouse, ktorého dielo *Voyage de La Pérouse autour du monde* vyšlo posmrtné v roku 1797, teda desať rokov po jeho zmiznutí v roku 1789⁷), alebo členovia rôznych expedícií, vysokopostavení príslušníci vojska, dobrodruhovia či misionári. Memoáre so zásadnejšou či menej zásadnou cestopisnou zložkou vo francúzštine napísali v tej dobe Giacomo Casanova, Móric Beňovský a napokon aj barón François de Tott (v slovenskej historiografii uvádzaný ako František Tóth, v maďarskej Ferenc Tóth, v anglofónnej Francis Tott). Tóthov a Beňovského životný príbeh vykazuje niekoľko spoločných črt: podobne ako Beňovský, aj Tóth bol uhorského pôvodu a mal väzby na francúzsky kráľovský dvor. Oba boli osobnosťou a formáciou vojaci, nie intelektuáli či spisovatelia. Táto štúdia sa pokúsi situovať Tóthove memoáre do kontextu dobovej spisby, určiť literárne vplyvy, ktoré determinovali podobu memoárov, opísať ich základné literárne charakteristiky a nakoniec načrtnúť, ako memoáre ovplyvnili vývoj niektorých stereotypov v literatúre 19. a 20. storočia. Budeme sa zaoberať memoármi, ktoré boli po prvýkrát preložené do slovenčiny minulý rok a ktoré sa vďaka svojmu autorovi situujú do priesečníkov dejín západnej a strednej Európy a ich literatúr.

⁴ Zaujím publiká o príbehy z ďalekých a neznámych krajín sprevádza človeka od úsvitu antickej literatúry, deklamovanie Odysey patrilo k obľúbenej zábave už počas hostín v starom Ríme. ANDOKOVÁ, Marcela – HRNČIAROVÁ, Daniela (eds.). *Bežný život starých Rimanov*. Bratislava : Iris, 2020, s. 130 – 131.

⁵ V staroírskej literatúre bola prototypom takýchto textov *Plavba svätého Brendana* (prvá polovica 10. storočia) do zaslúbenej zeme svätých, napísaná po latincky, ktorá významne zasiahla do vývinu európskej literatúry a dokonca mala vplyv aj na neskoršie námorné objavy.

⁶ Napríklad hebrejské renesančné cestopisy o cestovaní židovských kupcov z miest Talie do Svätej zeme (BOUŠEK, Daniel (ed.). *Dopis rabi Ovadji otcí a ďalší hebrejské renesančné cestopisy*. Praha: Argo, 2010), či pútnické kroniky a cestopisy, ako je cestopis a putovanie Šimona Poľského do Svätej zeme (17. storočie), Arména, narodeného vo Lvove. (KOŠTÁLOVÁ, Petra (ed.). *Šimon Poľský. Putování 1608 - 1618. Cestopis a kroniky arménskeho poutníka*. Praha : Argo, 2016.) Aj v prípade mnohých renesančných či barokových cestopisov možno konštatovať to, čo v prípade cestopisnej prózy 18. storočia: ich autormi neboli len profesionálni diplomati či cestovatelia, ale boli to často ľudia, ktorí pôvodom neboli ukotvení vo väčšinovej komunite (či už etnickej, alebo vytvárajúcej jeden literárny priestor), ba neraz pochádzali z uzavretej menšiny; tým pádom boli mobilnejší ako domáca komunita a predurčení na to, aby odišli za hranice dovtedy známeho sveta a podstúpili rôzne riziká vtedajšieho cestovania.

⁷ PONS, Anne. *Lapérouse*. Paríž : Gallimards, 2010, s. 30.

Život Františka Tótha a genéza jeho memoárov

František Tóth (1733, Chamigny, Francúzsko - 1793, Bad Tatzmannsdorf, Rakúsko (v tom čase Uhorsko, Tarcsafürdő) bol synom Andreja (Andrása) Tótha, uhorského šľachtica (1698, Nitra - 1757, Tekirdag, Turecko).⁸ Ten sa v rámci vojenského sprievodu Mikuláša Berčéniho, jedného z vodcov rákocziiovských vojsk, zapojil do protihabsburského povstania grófa Františka II. Rákocziho (povstanie prebiehalo v rokoch 1706 - 1711). Po neúspechu povstaleckých vojsk emigroval spolu s Rákocziom do Osmanskej ríše, kde sa rýchlo naučil po turecky. Neskôr sa presťahoval do Francúzska, kde vstúpil do služieb kráľa a keďže ovládal orientálne jazyky, bol poverený diplomatickou misiou práve do Osmanskej ríše.⁹ Na tejto misii (1755 - 1763) ho sprevádzal jeho syn François, ktorý podobne ako otec nastúpil na cestu vojenskej kariéry a už v mladom veku vstúpil do berčéniovského husárskeho pluku. V Istanbule nastúpil ako žiak do slávnej tlmočnickej školy v Pere, mestskej časti Istanbulu (dnes Beyoğlu), ktorá bola založená na spôsob podobnej inštitúcie v Benátkach. V tom čase táto škola fungovala už skoro jedno storočie a budúci francúzski diplomati a orientalisti sa v nej učili nielen turecký, ale aj arabský či perzský jazyk.¹⁰ Podobne ako mnohí iní vyšskolení *dragomani*,¹¹ teda profesionálni tlmočníci,

⁸ O jeho etnickej príslušnosti existuje viacero teórií. Maďarský historik Ferenc Tóth považuje Andreja (Andrása) Tótha, teda otca baróna de Totta, za Maďara s tým, že veľmi pravdepodobne pochádzal zo székelyovskej vetvy tejto rodiny a šľachtici s týmto menom žili aj vo Vašskej a Zaliánskej stolici. (TÓTH, Ferenc. *La correspondance consulaire de Crimée de baron de Tott (1767 - 1770)*. Istanbul : Isis, 2014, s. 10.); Slovenský historik Miroslav Daniš, vychádzajúc z faktu, že sa Tóthov otec narodil v Nitrianskej stolici, kde malo silné zastúpenie práve slovenské obyvateľstvo, nastolil hypotézu jeho slovenského pôvodu (DANIŠ, Miroslav. Barón František Tóth, diplomat so slovenskými koreňmi na dvore chána Gireja. In DANIŠ, Miroslav et al. *Krym v kontexte európskej politiky a diplomacie na ceste k súčasnosti*. Bratislava : Stimul, 2019, s. 162); Genealógiu rodu sa podrobne venoval Zsolt Horbulák (HORBULÁK, Zsolt. Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. In *Acta Historica Posoniensia*, 2010, zv. 13, s. 126 - 144). Keby sme chceli použiť súčasnú kategóriu štátnej príslušnosti, Andrej (András) Tóth bol Uhor, jeho syn, František Tóth, Francúz, keďže sa narodil vo Francúzsku.

⁹ HORBULÁK, Zsolt - TÓTH, Ferenc. François de Tott (1733 - 1793). Život a dielo jedného osvieteného diplomata. In *Historický časopis*, 2019, roč. 67, č. 2, s. 215 - 240. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2019.67.2.2>. V tom období bolo bežné, že francúzska diplomacia využívala uhorských agentov, lebo väčšina z nich po neúspechu protihabsburského Rákociho povstania strávila nejaký čas v Osmanskej ríši, keďže turecký sultán bol Rákociho spojencom v boji proti Habsburgovcom. Tam sa stihli naučiť turečtinu, z ktorej francúzski diplomati väčšinou ovládali len niekoľko slov. V osmanskej ríši títo uhorskí exulanti založili vlastnú kolóniu v Rodoste, kde nakoniec v roku 1757 zomrel otec baróna de Totta Andrej Tóth. DANIŠ, Miroslav - BACHORÍKOVÁ, Petra. Životné osudy baróna Andreja Tótha a jeho syna Františka. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ, 2022, s. 11 - 33.

¹⁰ HITZEL, François. Les jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. In *Dix. - Huitième Siècle*, 1996, č. 28, s. 57 - 70. <https://doi.org/10.3406/dhs.1996.2092>. Mladíci, ktorí sa tu pripravovali na kariéru *dragomanov*, čiže tlmočníkov či sprostredkovateľov, sa nazývali *jeunes de langue*. Podobná inštitúcia vznikla aj v roku 1754 vo Viedni (Akadémia orientálnych jazykov), založila ju cisárovná Mária Terézia a na tomto projekte sa podieľal aj Adam František Kollár (1718 - 1783), nazývaný aj slovenský Sokrates, rodák z Terchovej, riaditeľ dvorskej knižnice, prekladateľ, autor tureckej gramatiky a antológie literatúry perzského jazyka, znalec orientálnych jazykov, ktorý príležitostne tlmočil na viedenskom dvore z turečtiny a arabčiny. TIBENSKÝ, Ján. *Slovenský Sokrates: Život a dielo Adama Františka Kollára*. Bratislava : Tatran, 1981.

¹¹ Dragomani už od 15. storočia zohrávali kľúčovú úlohu v politických vzťahoch Osmanskej ríše a kresťanského sveta, keďže v svojej pozícii spájali diplomatické úlohy a jazykové kompetencie. V dejinách profesionalizácie tlmočnickeho povolania tak zaujímajú výrazné postavenie. VERTÁNOVÁ, Silvia et al.

aj mladý François de Tott sa stal dôležitým sprostredkovateľom výmeny informácií medzi francúzskym kráľovským dvorom a osmanskou Portou. Počas pobytu v Istanbule sa oženil s Marie de Rambaud, členkou významnej lyonskej obchodníckej rodiny sídliacej v hlavnom meste Osmanskej ríše. François de Tott sa počas svojho prvého pobytu zoznámil s grófom Charlesom Gravierom de Vergennes (1719 - 1787), ktorý bol v tom čase francúzskym veľvyslancom na sultánovom dvore; Tottovi pomohol v kariérom postupe a oboznamoval ho so životom a zvykmi v Osmanskej ríši. Prvý diel memoárov je venovaný práve tomuto prvému, osemročnému pobytu de Totta v Istanbule, ktoré sa končí jeho návratom do Francúzska.¹² V roku 1768 dostal poverenie na vykonanie tajnej diplomatickej misie vo švajčiarskom Neuchâтели, ktorá sa však skončila neúspešne - bol odhalený a vyhostený. V roku 1767 ho francúzsky kráľ prostredníctvom ministra Choiseula vymenoval za konzula v Krymskom chanáte. Krymskú misiu baróna Totta ukončilo úmrtie chána Kerima Geraja (1770) a keďže nového chána sa mu nepodarilo presvedčiť o potrebe jeho prítomnosti, vrátil sa späť do Konštantínopolu. Tento moment predstavuje predel medzi druhou a treťou knihou memoárov, lebo tretia kniha sa začína jeho príchodom do Istanbulu a organizovaním posilnenia tureckého vojenstva v kontexte prebiehajúcej rusko-tureckej vojny. Tretia kniha memoárov vôbec predstavuje z hľadiska činnosti baróna de Totta tú najhutnejšiu časť, lebo počas tohto obdobia barón navrhol prebudovanie starých pevností obranného systému Dardanel a dozeral na ich stavbu, v Istanbule dal vybudovať zlievareň diel, založil delostreleckú školu, keďže Turci do tých čias v bitkách nepoužívali moderné delá, a založil aj matematickú školu. Tretí diel sa uzatvára odchodom baróna de Totta do Francúzska v roku 1774, teda po podpísaní rusko-tureckého mieru. Štvrtá kniha memoárov je venovaná inšpekčnej ceste baróna po francúzskych obchodných kolóniách v Egypte, na ostrove Cyprus a na území súčasnej Palestíny a Izraela. V roku 1777 mu totiž aj zásluhou jeho švagra grófa de Vergennes, nového ministra zahraničných vecí, bola ministerstvom námorníctva pridelená funkcia inšpektora francúzskych obchodných kolónií v Levante. Zároveň bol poverený tajnou misiou v Egypte, kde mal získať informácie o geografických a klimatických podmienkach, o politickom dianí, o hospodárstve a o stave vojenstva. Počas cesty po Egypte vypracoval pre francúzsku vládu veľmi podrobný plán pre realizáciu vojenskej výpravy do Egypta. Jeho projekt sa dočkal realizácie až o dvadsať rokov neskôr, keď v roku 1798 poslužil ako základné východisko pre Napoleonovu výpravu do Egypta.¹³

Memoáre baróna François de Totta (alebo Františka Tótha) po prvýkrát vyšli v roku 1784, čiže v tom istom roku, ako Voltairove memoáre. Boli vydané v Amsterdame, podobne ako veľká časť súdobej literárnej produkcie francúzskych autorov; v Holandsku, presnejšie v Hágu a v Amsterdame totiž vychádzalo mnoho literárnych a filozofických diel či periodík vo francúzštine, ktoré založili alebo do nich prispievali francúzski exulanti. Tóth síce nebol exulantom ani kritikom absolutizmu či katolíckej cirkvi, naopak, bol človek v službách kráľovského dvora počas

Tlmočník ako rečník. Bratislava : Univerzita Komenského, 2022, s. 55.

¹² RYBÁR, Lukáš. François de Tott a islamský svet. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ, 2022, s. 34.

¹³ RYBÁR, François de Tott a islamský svet, s. 36.

Ancien Régime, no svoje dielo vydal v Amsterdame veľmi pravdepodobne z opatrnosti, teda preto, aby sa vyhol zložitému postupu kráľovského cenzorského úradu, aj keď v jeho pamätiach, až na malé výnimky,¹⁴ sa priame zosmiešňovanie kresťanstva nenachádza: jeho sarkastický pohľad osvietenského subjektu sa koncentruje predovšetkým na islam a výnimočne na pravoslávie.¹⁵

Tottovo dielo sa zakrátko stalo bestsellerom a dočkalo sa mnohých vydání nielen vo francúzštine, ale aj v angličtine, nemčine, ruštine a v iných jazykoch.¹⁶ Okrem toho v sebe spájalo zábavu i poučenie, nové poznatky a informácie z geopolitického diania, čo konotuje aj podnadpis anglického vydania memoárov z roku 1785 – *Memoirs of Baron de Tott. Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, during the war with Russia. With numerous anecdotes, facts and observations on the manners and costumes of the Turks and Tartars* (Memoáre baróna de Totta. S opisom stavu vládnucim v tureckom impériu a na Kryme počas rusko-tureckej vojny. S množstvom anekdot, faktov a pozorovaní spôsobov a zvyklostí Turkov a Tatárov). Je príznačné, že v podnadvise sa uvádzajú práve anekdoty, keďže tie predstavovali nosný prvok rozprávania, ktorý najviac priťahoval pozornosť čitateľov.

Cestopisné memoáre François de Totta zo žánrového hľadiska nesú znaky hybridity: prelínajú sa v ňom prvky cestopisu – čitateľovi autor ponúka geologický opis podložja kraja, ktorým Tott prechádza, opisy fauny a flóry či architektúry. Prirodzene, silné zastúpenie v texte má aj memoárová zložka, v rámci ktorej autor vykresľuje svoje skúsenosti a pôsobenie v Osmanskej ríši a neskôr na dvore krymského chána Geraja. Dielo napokon nesie výraznú pečať osvietenskej filozofie, keďže ho uvádza filozofická esej o vplyve podnebia na národy, v ktorej polemizuje s Charlesom Secondatom de Montesquieu a s jeho teóriou vývoja povahy národov.¹⁷

Tradície memorialistického žánru a dobový literárny kontext vo francúzskej literatúre 18. storočia

Žáner memoárov vo francúzskej spisbe 18. storočia nepredstavoval nič nové. Naopak, práve v tom čase sa stal čímisi bežným a možno tvrdiť, že každý významnejší

¹⁴ Vid' jeho komentár jaskyne na ostrove Kréta v štvrtej knihe, kde opisuje, že v minulosti sa klaňali ľudia vrchu Olymp, v súčasnosti jaskyni sv. Margaréty: „Jeden pobožný výmysel nasleduje za druhým a tak v súčasnosti nahradila tieto pohanské monumenty jaskyňa svätej Margaréty“ (DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2022, s. 374.). Islam ani pravoslávie však nekritizuje priamo, no podľa jeho ironizujúcich opisov rôznych obradov je jasné, že náboženstvo vo forme rituálov ako osvietenec považuje za poveru a nezmysel.

¹⁵ Opis inaugurácie nového metropolitného patriarchu v prvej knihe, kde sa Tott neubrnil ironii, podobne ako na mnohých iných miestach, kde sa venuje moslimským mravom a zvyklostiam. DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 110 – 111.

¹⁶ Od roku 1784 do roku 1788 v Amsterdame vyšli memoáre v origináli, teda vo francúzštine, šesťkrát, v anglickom preklade dvakrát v Londýne (1785 a 1788) a raz v Dubline (1785), v nemeckom preklade v Elbingu (1787), Berlíne (1794) a vo Viedni (1788), po dánsky v Kodani (1786), po švédsky (Uppsala, 1800). Novšie komentované vydania vo francúzštine a v angličtine vyšli začiatkom 21. storočia. DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 444.

¹⁷ Montesquieu ju najprv načrtáva v *Perzských listoch* a neskôr ju rozvíja v *Duchu zákonov*. MONTESQUIEU, Charles Secondat, de. *Perzské listy*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2009; MONTESQUIEU, de Charles Secondat, de. *Duch zákonov*. Bratislava : Tatran, 1989.

kráľovský úradník, ktorý sa počas života dokázal vyšvihnúť na spoločenskom rebríčku, kládol si za povinnosť spísať pamäti pre blaho budúcich, súc presvedčený o užitočnosti, význame a poučnosti svojich životných skúseností. Napokon, toto bol dôvod, pre ktorý de Tott napísal memoáre, aspoň tak to tvrdí v záverečnej vete štvrtej knihy: „*Na tomto mieste končím svoje pamäti, ktoré by som nikdy nenapísal, keby som nebol presvedčený, že prinesú úžitok.*“¹⁸

Tottove memoáre čerpajú z dlhej tradície memorialistickej prózy, ktorá zažila svoj najväčší rozkvet v 17. storočí, teda v storočí Ľudovíta XIV. Alebo v tzv. *grand siècle*. Autori žánru pamätí vo francúzskej literárnej produkcii zaobstarali memoárom *lettres de noblesse* a literárna veda ich neskôr nazvala memorialistami. Memoáre písali v tom období aristokrati, ako vojvoda François de La Rochefoucauld (1613 - 1680) či Paul de Gondy, kardinál de Retz (1613 - 1679), prelát, parížsky arcibiskup a jeden z aktérov Frondy. Aristokratickým memoárom 17. storočia, prirodzene, chýbal cestopisný prvok (ak sa aj vyskytol, išlo zvyčajne o opis vojenského zaťaženia), no po prvýkrát sa na scénu prozaickej tvorby vo veľkej miere dostáva extrovertné rozprávačovo Ja. Memorialisti ponúkajú čitateľovi pohľad na seba, na druhých a na históriu (kardinál de Retz). Ich cieľom je podanie svedectva o súdobej spoločnosti, ale aj poučenie o dejinách. Odtiaľ pochádza aj pomenovanie žánru: *Mémoires pour servir à..., Mémoires pour rendre compte de...*, teda zápisky zredigované za istým účelom, zápisky, ktoré sú venované istej téme.

Pre memoárovú prózu je charakteristická deklarovaná snaha o objektivnosť, keďže autori často siahajú po zdrojoch zo súkromných archívov (napríklad listy alebo prejavy z parlamentu v prípade kardinála de Retz), zmysel pre iróniu a sarkazmus, náhľady na filozofiu dejín a politiky, presadzovanie subjektívnej interpretácie udalostí, ktoré sa rozprávača bezprostredne týkajú. Práve v diele kardinála de Retza sa nachádzajú všetky konštanty, ktoré sa budú vo väčšej alebo menšej miere objavovať v memoároch 18. storočia: opis dejov, teda dôraz na naratívitu, snaha (skutočná alebo fingovaná) o objektivitu, no zároveň všadeprítomné Ja autora, ktoré determinuje dej a ktoré prizná len tie udalosti, ktoré sa mu hodia k vytvoreniu subjektívneho obrazu o svojom vlastnom živote. Napokon, typickou črtou memorialistických textov je aj ich literárnosť: hojné využívanie irónie, personifikovanej alegórie, antitézy či iných literárnych figúr má za cieľ zvýšiť príťažlivosť textu pre čitateľov. Memoáre teda nepredstavujú čisto neutrálny či objektívny text písaný *sine ira et studio*; ich zostavovanie neraz provokuje v pisateľovi románovú predstavivosť, takže aj keď sa opierajú o reálne udalosti, predsa len sa v rozprávaní nájde menšia či väčšia miera fabulácie. Dokonalým príkladom tohto postulátu sú memoáre François - Marie Aroueta Voltairea (1694 - 1778), ktoré vyšli až posmrtné, teda v roku 1784, podobne ako de Tottove spomienky.¹⁹ Voltaire nespomína všetky udalosti z obdobia, ktoré memoáre pokrývajú, niektoré významné udalosti zamlčiava.²⁰ Text je popretkávaný

¹⁸ DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 442.

¹⁹ VOLTAIRE, François - Marie Arouet. *Mémoires pour servir à la vie de M. de Voltaire, écrits par lui-même et suivis de lettres à Frédéric II.* Paris : Mercure de France, 1988.

²⁰ Nespomína aféru s pofidérnym predajom šperkov a s vydávaním zmeniek, ktoré veľmi poškodili jeho reputáciu v Prusku. Presadzuje tak rovnaký selektívny prístup memorialistu, ako aj barón de Tott, lebo ten podobným spôsobom zamlčiava svoju nevydarenú diplomatickú misiu vo Švajčiarsku v roku

iróniou a sarkazmom, Voltaire v snahe o objektivitu predkladá čitateľovi skutočné listiny (napríklad listy pruskému kráľovi Fridrichovi II. (1712 - 1786), ktoré sú súčasťou memoárov.

Cestopisné memoáre baróna de Totta a Voltairove pamäti nielenže vyšli v tom istom roku, ale oba texty vykazujú niekoľko styčných bodov: na úrovni rozprávača je prítomná snaha o objektivizáciu, objavujú sa v nich tie isté osoby, napríklad Ludovít XV. alebo vojvoda de Choiseul. Líšia sa však autorským prístupom k téme, literárnym jazykom i zámerom pisateľa. Voltairove memoáre sú osobným i historickým dokumentom, napísaným brilantným štýlom niekoho, kto už za svojho života bol ovčenený epitetom *Roi des philosophes*; štýlom poznačeným sarkazmom, satirou, iróniou a sebaíroniou,²¹ ktorý má slúžiť jedinému zámeru týchto memoárov – zúčtovať s pruským kráľom Fridrichom II., ku ktorému ho viazal búrlivý a komplexný vzťah obdivu, ale i pohrdania. Voltaire je často cielene politický: v svojich spomienkach uvádza, že sa radil s vojvodom de Choiseul (s tým istým vojvodom, ktorý 23. júna 1767 vystavil poverovací list pre baróna Totta v súvislosti s diplomatickou misiou na Kryme), či má uverejniť satirické texty týkajúce sa Fridricha II., na čo mu Choiseul odpovedal, že „*dúfa, že Fridricha porazíme perom, ale aj zbraňami.*“²² Voltaire sa venuje vzťahom na francúzskom i pruskom dvore a ich intrigám, svoje tvrdenia dokladá listami a pamfletmi, čo má prispieť k ilúzii objektivnosti, a rozprávačský subjekt jeho Ja v memoároch zaberá hlavné miesto. Naopak, memoáre baróna de Totta nesú pečať diplomata, čo sa odzrkadľuje na veľmi obozretnom a úctivom vyjadrovaní, ak spomína najvyššie politické entity: tureckého vládu uvádza vždy so zaužívaným epitetom *Grand Signior*, teda najjasnejší sultán, a nikdy sa o ňom nevyjadruje kriticky alebo ironicky. Inak je to už v prípade sultánových podriadených, vysokých hodnostárov Porty:²³ v ich prípade sa nebráni irónii, sarkazmu či kritike, lebo vie, že ich bytie či nebytie záleží od sultánovej vôle. Tott uvádza príbeh vezíra, ktorý si dovolil neuposluchnúť sultánove príkazy: „*Emin Paša sultánov príkaz na rozmiestnenie vojska ignoroval a armáda bola porazená a rozprášaná. Krátko na to sultán vydal iný rozkaz, ktorý tentokrát jeho služobníci veľmi promptne vykonali, lebo vezírova hlava sa zakrátko ocitla nad bránou paláca a nad ňou bol pribitý nápis: „Zahynul, lebo nekonal podľa plánu vojenského ťaženia, ktorý mu poslal sám panovník.*““²⁴ Rozprávačovo Ja v Tottových memoároch variuje a v texte možno rozlíšiť jeho tri podoby. Prvý typ rozprávačského subjektu (*ja*-rozprávanie) možno

1768. Napokon, aj v štvrtom diele memoárov Tott podáva iba polovicu pravdy o svojom poslaní: najprv uvádza, že jeho cieľom bolo „*spoznávať národy, ktoré obývajú ďaleké provincie, a aby objavil, ako pôsobi despotizmus v týchto krajinách*“; potom priznáva, že ako inšpektora ho francúzska vláda vyslala na kontrolu svojich obchodných ustanovizní. (DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 373.). Zamlčiava však, že zároveň bol poverený tajnou misiou v Egypte, kde mal získať informácie o geografických a klimatických podmienkach, o politickom dianí, o hospodárstve a o stave vojenstva.

²¹ LANGILLE, Edward. Voltaire's satire on Frederic The Great: Candide, his posthumous Mémoires and Les questions sur L'Encyclopédie. In *Romance Notes*, 2007, vol. 48, č. 1, North Carolina : University of North Carolina, s. 50. <https://doi.org/10.1353/rmc.2007.0008>.

²² VOLTAIRE, *Mémoires pour servir à la vie de M. de Voltaire*, s. 85.

²³ Vysoká Porta (po francúzsky Sublime Porte) predstavovala najvyšší centrálny vládny úrad v Osmanскеj ríši. V Európe sa toto pomenovanie začalo bežne používať v 18. storočí.

²⁴ DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 287.

nájsť v pasážach, v ktorých barón opisuje svoje pôsobenie či už ako diplomat, alebo keď vystupuje v úlohe projektanta a staviteľa dardanelského opevnenia. Podobne sa tento typ rozprávača objavuje v príbehoch anekdotického charakteru, ako napríklad Tottova účasť na bále, ktorý zorganizoval francúzsky vyslanec (Turci nevedeli pochopiť, že európski diplomati sa na ňom zabávali tancom, lebo na tureckých slávnostiach tancovali vždy len profesionálni tanečníci a tanec sa u Turkov chápal ako služba, nie ako vlastná zábava; Spomienky, 1. kniha, s. 80). Anekdotické príbehy sú vždy vystavané na antitíze európskeho osvietenského myslenia a na zmyšľaní orientálnych ľudí zafažených „*predsudkami*“.²⁵ V niektorých prípadoch Tott pri tomto type vyrozprávania anekdotického príbehu prechádza dokonca k štruktúre textu divadelných hier, akoby tak chcel postaviť pred oči čitateľa celú scénu anekdoty a ešte viac ju urobiť skutočnou, bezprostrednou. Text koncipovaný v *ja*-rozprávani sa tak bez akéhokoľvek upozornenia či úvodu zmení na dramatický text s postavami (Barón, Maliar, Hlavný pokladník, Starec, podľa toho, s kým sa autor rozpráva), ich prehovormi a vedľajšími textami, teda aj s autorskými scenáristickými poznámkami – baróna de Totta (*nahlas, k maliarovi*). V týchto anekdotických príbehoch, ktorým neraz nechýba dramatickosť, sa pokročilý a osvietený Európan v osobe baróna de Totta stretáva v rozhovore s namysleným, nevedomým či poverčivým Turkom. Druhý typ rozprávania je množné číslo (*my*), ktoré sa objavuje najmä v pasážach vzťahujúcich sa na cestovanie, či už loďou alebo koňmi. Nakoniec sa autor uchyluje k neosobnému, neutrálnemu typu rozprávača v tých pasážach, kde v úlohe anonymného svedka predkladá čitateľovi geografické, prírodovedné, sociologické, etnografické, historické alebo architektonické informácie a fakty. Tieto časti sú bezpochyby pre súčasného čitateľa najmenej zaujímavé, ale pre súčasníkov často predstavovali novinky.

Tottove memoáre sa podobne ako tie Voltairove začínajú *in medias res*, teda čitateľ sa nedozvie nič o autorovej mladosti, ani o jeho štúdiu na tlmočnickej škole v Istanbule. Keďže hlavným Tottovým zámerom je podať správu o svete, ktorý bol pre jeho súčasníkov neznámy, primárnou funkciou jeho textu z literárneho hľadiska je funkcia informatívna, utilitárna, teda nie funkcia estetická, čo koniec-koncov potvrdzuje aj záverečná veta pamäti, ktorú sme citovali vyššie. Tottovi nemožno uprieť zmysel pre historicko-filozofické uvažovanie (to sa prejavuje najmä v úvodnej stati v prvej knihe), kde sa snaží byť nestranným pozorovateľom vývoja dejín a národov. Na druhej strane, ako vzdelanec storočia osvietenstva vkladá do svojho textu rôzne literárne a štylistické figúry, ktoré zvyšujú presvedčivosť a príťažlivosť jeho rozprávania. Irónia sa objavuje najmä v súvislosti s niektorými reáliami osmanského sveta, často sa vyskytuje personifikácia ako relikv barokizujúceho štýlu – despotizmus a lakomstvo sa často spája s činným slovesom viažucim sa na osobu, podobne aj

²⁵ Pojem *préjugé* (predsudok, poverý či poverčivosť) sa spolu s výrazom *ignorance* (nevedomosť) v Tottovom diele často objavuje a v kontexte osvietenkej filozofie označuje presvedčenie založené na objektívne nepotvrdených a neoverených skúsenostiach. V rámci osmanskej spoločnosti, ktorú Tott opisuje v memoároch, to bola predovšetkým náboženská poverčivosť; výrečná je najmä anekdota z tretej knihy, keď Tott má predviesť pohotovosť novozaškolených delostrelcov a ich obsluhovanie diel, pričom prizerajúci sa dav ho skoro zlynčuje, lebo používa vyteráky zhotovené z prasacích štetín. DANIS et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 322 – 324.

„hrabivosť, ctibažnosť a strach“, ktoré sa púšťajú do nekonečných špekulácií, no ich výpočty sú často chybné“.²⁶ Tott však dušou a vzdelaním nie je spisovateľom, ktorého pracovným nástrojom je literárny jazyk. Jeho text sa vyznačuje veľmi zložitými a dlhými priradovacími a podradovacími súvetiami, jednoduchá veta sa ukazuje ako menej zastúpená. Špecifickým znakom jeho súvetí je použitie bodkočiarky, ktorá síce uzatvára myšlienkový obsah vety, no zároveň necháva vetu formálne neukončenú, čo dovoľí autorovi vytvárať rozsiahle vetné celky pomocou juxtapozície. Z podradovacích viet prevládajú najmä vzťažné, prívlastkové vety a predmetové vety, no časté je aj priradzovanie podmienkových vedľajších viet a vedľajšie vety príslovkové (časové, zreteľa alebo príčiny). Zaujímavou syntaktickou črtou textu sú tzv. zvýraznenia (emfázy) vo forme *c'est ... que / c'est ... qui*, ktorých úlohou je zdôrazniť slovo alebo výraz vo vete. Ďalším typickým znakom vety sú infinitívne konštrukcie; sú prirodzenou súčasťou francúzskej syntaxe a ich funkcia spočíva v kondenzácii už aj tak rozsiahlych súvetí. Ako sme už spomínali, prvotná funkcia Tottovho textu nebola estetická, ale informatívna. Ak chcel však Tott svojich čitateľov informovať a vysvetľovať im neznáme reálie, nemožno mu uprieť aj istú snahu (vedomú či nevedomú) o exotizáciu textu. Zároveň si možno klásť otázku, či vôbec a do akej miery bral Tott ako autor ohľad na potenciálnych čitateľov, ktorým sa dostal do rúk text plný exotizmov a osmanských reálií pomenovaných v turečtine (napríklad hneď v úvodnej eseji nie je vysvetlený pojem *Bostandgy Bachí*). Zdá sa, že si z čitateľov a ich kultúrnej výbavy ťažkú hlavu nerobil; snáď predpokladal, že k čítaniu zaujmú rovnaký prístup ako Montaigne.²⁷ Vo francúzskom origináli sa vyskytuje zopár vysvetliviek z autorovho pera, no v anglickom preklade je ich ešte viac; doplnil ich prekladateľ, ktorý si dobre uvedomoval význam vysvetliviek pre uľahčenie recepcie textu.²⁸ Na druhej strane mohol byť Tottov prístup vo vysvetľovaní či skôr v nevysvetľovaní spôsobený tým, že turecké reálie z dôvodu dlhších a intenzívnejších vzájomných kontaktov medzi francúzskym kráľovstvom a osmanskou ríšou boli medzi súdobou frankofónnou čitateľskou obcou známejšie ako u anglofónnej čitateľskej obce.

Exotický orientalizmus a jeho miesto v Tóthových memoároch

Pamäti baróna de Tott alebo Františka Tótha v sebe na rozdiel od memoárovej spisby 17. storočia, ktorej autori neprekročili hranice centralizovaného francúzskeho štátu, nesú výraznú zložku cestopisu, presnejšie cestopisu z Orientu. Exotický orientalizmus bola črta, ktorá bola charakteristická pre spisbu 18. storočia. Práve záujem o Orient zabezpečil Tottovým memoárom obrovský úspech – ako sme poznamenali vyššie, veľmi rýchlo sa dočkal prekladov do nemčiny a holandčiny, anglickú

²⁶ DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 138.

²⁷ „Les difficultez, si j'en rencontre en lisant, je n'en ronge pas mes ongles; je les laisse là, après leur avoir fait une charge ou deux. Si je m'y plantois, je m'y perdrois, et le temps.“ PIEGAY-GROS, Nathalie (ed.). *Le lecteur*. Paris : GF Flammarion, 2002, s. 188.

²⁸ Anglický preklad vyšiel ešte za barónovho života, prekladateľ s Tottom konzultoval a bol zároveň aj sprostredkovateľom jeho textu, lebo v anglickej verzii sa nachádzajú prekladateľove poznámky, ktoré vysvetľujú niektoré nejasné alebo pre dobového čitateľa nepochopiteľné pasáže či reálie. Ako sme uviedli, francúzskemu textu podobné poznámky chýbajú, čo sťažuje recepciu textu.

verziu pripravil prekladateľ ešte za života. Čitateľská obec 18. storočia dychtila po textoch opisujúcich ďaleké, exotické kraje, kde vládla diametrálne odlišná mentalita a civilizácia na míle vzdialená tej európskej.²⁹ Bránu do tohto sveta pootvoril orientalista, cestovateľ a archeológ Antoine Galland (1646 - 1715), ktorý od roku 1704 začal vydávať svoje preklady rozprávok Tisíc a jedna noc, pričom vychádzal z arabského rukopisu, ktorý získal v Sýrii. Avšak ešte pred ním predstavivosť čitateľskej obce podnecovali autori cestopisov, ako napríklad Jean Chardin (*Voyage de Monsieur le Chevalier Chardin, en Perse et autres lieux de l'Orient*, 1686). Z orientálneho exotizmu sa v 18. storočí stal skutočný literárny topos a antitézu európskej a orientálnej civilizácie využil aj Charles Secondat de Montesquieu, aby na základe stretu dvoch svetov mohol ústami dvoch perzských cestovateľov vysloviť kritiku parížskej spoločnosti a absolutizmu (*Lettres persanes*, 1721, po slovensky Perzské listy, prel. Anton Vantuch, 2009). Toto pôvodne anonymné a brilantne napísané dielo má silný filozofický aspekt, ktoré malo veľký vplyv na ďalšiu literárnu produkciu v súdobom Francúzsku: knižný trh zaplavili romány, ktoré ich autori neváhali situovať do prostredia Orientu bez toho, že by poznali orientálne reálie, spoločnosť a náboženstvo. Románopisci sa uspokojili s tým, že niekoľkými ťahmi načrtli dekór, ale zápletky a opis spoločnosti presne kopíroval spoločnosť epochy, teda dobu regentstva a mladosť Ludovíta XV. Autori opisovali galantné dobrodružstvá a skorumpované vzťahy na kráľovskom dvore; dej situovali na orientálne či africké kráľovské dvory, čím sa snažili vyhnúť prísnemu oku kráľovského cenzora.³⁰ Orientálny exotizmus teda mal v literárnej spisbe charakter povrchného scénického pozadia.

To viedlo k tomu, že súdobí čitatelia neraz dostávali skreslený obraz o zmýšľaní a živote orientálneho človeka, veď ho opisovali autori, čo Blízky východ nikdy nenavštívili. Cestopisy do istej miery korigovali tento zdeformovaný obraz, ktorý ponúkali romány, no nie vždy precízne. Nad týmto faktom sa pohoršoval aj barón de Tott v prvej knihe Spomienok, kde spomína lady Montagu, manželku anglického veľvyslanca v Turecku a autorku čitateľsky úspešných *Listov z tureckej ambasády*.³¹ Tá písala o Turkoch bez toho, že by ovládala ich jazyk a nemohla teda dokonale pochopiť tureckú mentalitu. Tott, ktorý sa po turecky naučil v tlmočnickej škole a ako vyškolený dragoman poznal aj mentalitu Orientálcov, zdôrazňuje potrebu ovládania jazyka národa, o ktorom spisovateľ pochádzajúci z inojazyčného prostredia píše a uvádza, že dokonca aj Turci boli prekvapení, ako dobre pozná ich zmýšľanie (3. kniha, pasáž o pokrytectve tureckých úradníkov, ktorí naoko brojili proti korupcii, no okrádanie ríše bolo súčasťou ich systému, keďže úradníci nemali riadny služobný plat).

²⁹ BARGUILLET, François. *Le roman au XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises, 1981, s. 79. BARGUILLET, *Le roman au XVIIIe siècle*, s. 79. <https://doi.org/10.3917/puf.bargu.1981.01> : „Une fascination pour les pays lointains, un envoûtant rappel de l'ailleurs qui se traduit sinon par un désir de départ, du moins par une curiosité passionnée pour les moeurs étrangères.“

³⁰ Tomuto pokúšaniu sa nevyhol ani Denis Diderot, ktorý v komerčne úspešnom románe *Bijoux indiscrets* (1748) dej situuje na orientálny dvor so sultánom, vezírom a háreмом, no v jednotlivých postavách úvodnej kapitoly možno rozoznať starnúceho Ludovíta XIV. a jeho favoritku pani de Maintenon, kde je celý dvor opísaný ako systém bábok. BOURGUINAT, Elisabeth. *Le siècle du persiflage, 1734 - 1789*. Paris : Presses universitaires françaises (PUF), 1998, s. 139. <https://doi.org/10.3917/puf.bourg.1998.01>

³¹ DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 73 - 74

Encyklopedický projekt

Tott bol prototypom rozhladeného a osvieteného vzdelanca 18. storočia, zanietene a zainteresovane sa vyjadruje o histórii, architektúre, poľnohospodárstve, teda snád' o každej oblasti ľudskej činnosti: hovorí turecky i tatársky, v Egypte kreslí pyramídy, v Istanbule zhotovuje nákresy kovolejárskej dielne. V mnohom vďačil vzdelaniu zo strany vychovávateľov a štúdiu na tmočnickej škole v istanbulskej Pere, ale v mnohých vydarených projektoch vďačil za svoj úspech encyklopedistom. Osvietenké oseemnásť storočie vo Francúzsku charakterizovali aktivity vypracúvania deskriptívnych súm poznania prírody, spoločnosti, filozofie a náboženstva. K prvým zväzkom *Histoire naturelle* (História prírody, 1748) od grófa Buffona pribudlo Montesquieuovo dielo *De l'esprit des lois* (O duchu zákonov, 1748). Tieto snahy korunovala *Encyklopédia*, veľký vydavateľský projekt filozofa a románopisca Denisa Diderota a filozofa, matematika, fyzika Jeana-Baptiste Le Rond d'Alemberta, ktorá sa mala stať „slovníkom vied, umení a remesiel“.³² Pôvodne malo ísť o preklad podobne ladeného anglického diela, no postupom rokov a najmä vďaka Diderotovej snahe sa projekt rozrástol na encyklopédiu dovtedajších poznatkov zo všetkých odborov ľudského poznania a ľudskej činnosti. Encyklopédia začala vychádzať v roku 1752, posledný zväzok vyšiel v roku 1772 a dosiahla tiráž v počte 4 225 súborov po sedemnástich zväzkoch.³³ Prístup encyklopedistov sa v humanitných vedách zakladal na mapovaní ľudského myslenia a v prírodných vedách na experimentálnej metóde. Kľúčovými slovami tohto prístupu je *observation* (nezaujaté pozorovanie, skúmanie) a *jugement* (súd, hodnotenie na základe dôkazov alebo objektívneho pozorovania, či skúmania), teda pojmy, ktoré sa nachádzajú na začiatku každého odseku Tottových memoárov,³⁴ ktorý je venovaný pozorovaniu a analýze spoločnosti či krajiny.

Barón de Tott si Encyklopédiu vysoko cenil,³⁵ no nebol to len prístup skúmania v prírodných a humanitných vedách, ktorým Encyklopédia poznačila barónovo dielo. Treba zdôrazniť, že poznatky obsiahnuté v encyklopedických statiach priamo podmienili úspechy baróna v Osmanskej ríši, najmä pri činnostiach, s ktorými predtým nemal žiadne skúsenosti. Sám to výslovne uvádza v tretej knihe: jedinými radcami pri realizácii kovolejárskeho dielni mu boli Encyklopédia a memoáre Saint-Rémyho, regionálneho komisára v delostrelectve, ktoré vyšli v roku 1697. Možno teda predpokladať, že okrem praktických poznatkov nadobudnutých počas

³² Z predslovu (*Discours préliminaire*) od d'Alemberta. DELON - MALANDAIN, *Littérature française du XVIIIe siècle*, s. 131.

³³ HOBSON, Marian. Diderot's Encyclopédie and the French Enlightenment: Summarizing Knowledge and Questioning Knowledge. In *Frontiers of Philosophy*, 2013, roč. 7, č. 2, s. 216. <https://doi.org/10.3868/s030-002-013-0016-4>

³⁴ Nejedna pasáž, ktorá sa sústreďuje na opis či už sociologického či náboženského aspektu, alebo na charakteristiku prírodného rázu krajiny, sa začína slovesom s neurčitým zámenom *on observe* (doslova pozoruje sa, konštatuje sa), alebo *on juge bien* (doslova posudzuje sa, vyplýva), čo je jasným lingvistickým prostriedkom pre zdôraznenie objektivity či neutralnosti. V podobných pasážach sa teda autor dôsledne vyhýba používaniu zámena *je* (ja), ktoré však naplno nachádza použitie v statiach, kde autor opisuje vlastné aktivity (či už pri rekonštrukcii delostreleckého systému na Dardanelách alebo pri zakladaní matematickej školy v Konštantínopole).

³⁵ HORBULÁK, Zsolt. Osmanská ríša očami uhorského vzdelanca 18. storočia. Memoáre Františka Tótha a ich historicko — literárna hodnota. In *Nové historické rozhľady*, 2011, roč. 1, č. 2, s. 40.

pôsobenia v diplomatických a vojenských službách sa barón de Tott vo svojej činnosti vo veľkej miere inšpiroval práve sumou vedomostí z Encyklopédie.

Tóthova polyvalentnosť a vplyv na formovanie literárnych archetypov 19. storočia

V texte pamätí môžeme sledovať, ako barón vypracúva nákresy pre konštrukciu fregát, riadi rekonštrukciu delostreleckého systému na Dardanelách, vďaka chirurgickým nástrojom, ktoré nosí so sebou, úspešne vykoná ľahký zásah na nohe krymského chána, ktorý sa následne zotaví, brilantne zvládne výcvik budúcich delostrelcov, zakladá matematickú školu, v ktorej sám vyučuje – skrátka, polyvalentný človek 18. storočia, až sa súčasnému čitateľovi nechce veriť, že to všetko dokázal jeden-jediný človek. Tieto pochybnosti zmiešané s obdivom či neveriacim údivom museli pociťovať aj súdobí čitatelia, ktorí v živote často neprekročili hranicu vlastného kraja, oveľa hlbšie a nástojčivejšie. Koniec-koncov, udalosti a vývoj európskej spoločnosti 18. storočia predstavovali liaheň pre originálnych dobrodruhov, často vzišlých z nižších spoločenských pomerov, ktorí po plodnom a pohnutom živote napísali viac či menej fabulované memoáre, ako napríklad slávny Giacomo Girolamo Casanova (1725, Benátky – 1798, Duchcov), ktorý sa poznal s Tottovým bratom Andrejom, alebo medzi Slovákami známy Móric Beňovský (1746, Vrbové – 1788, osada Mauritánia, Madagaskar). Niet divu, že nedôverčivosť čitateľskej obce viedla k pochybnostiam o pravdivosti rozprávania. Odtiaľ bol už len krôčik k satire. A tak sa zrodila slávna literárna postava baróna Prášila, teda baróna von Münchhausena, ktorej literárnym otcom bol nemecký spisovateľ a prírodovedec Rudolf Erich Raspe (1736 – 1794). A čo je v kontexte našej problematiky významné – svojím dielom ku kreácii tejto postavy chtiac-nechtiac prispel aj sám barón François de Tott. V hlavičke 14. kapitoly *Rozprávania baróna Münchhausena o neuveriteľných cestách a ťaženiach v Rusku* (1785, kniha vyšla anonymne a pôvodne v anglickom preklade) nájdeme nasledovné zhrnutie deja kapitoly: „*Náš barón Munchhausen neporovnateľne prevýšil baróna Totta, no jeho pokus je šťastie neúspešný – pohnevá si najjasnejšieho sultána, ktorý rozkáže, aby mu odťali hlavu – náš hrdina utečie a dostane sa na palubu lode, v ktorej ho odvezú do Benátok, teda mesta, odkiaľ barón Tott pochádza – nasleduje krátke rozprávanie o rodičoch tohto veľkého muža.*“³⁶ Autor v kapitole cituje presné znenie Tottových memoárov a príhodu o tom, ako Tott do prevádzky uviedol obrovské delo na dardanelskej pevnosti (tretia kniha Spomienok), takže je jasné, že musel pracovať priamo s francúzskym originálom. Ohľadom rozprávania o Tottovom pôvode však autor úplne popustil uzdu fantázii a sklzol do invetívnej satiry. Ako vidno, memoárový a cestopisný žáner v 18. storočí nadobudol rôzne podoby a aj prostredníctvom neho v literárnom svete vznikli dve archetypálne postavy s prienikom do reálneho sveta aj do oblasti psychológie – Casanova ako symbolická postava zvodcu a barón Prášil ako archetyp nenapraviteľného klamára s bujnou fantáziou.

³⁶ RASPE, Rudolf Erich. *The travels and surprising adventures of Baron Munchhausen*. Londýn : Trübner and Co., 1859, s. 56.

Záver

Tottove pamäti sú vzácnym a ojedinelým svedectvom človeka, ktorý bol síce formovaný osvieteniskými ideami, no vďaka svojej jazykovej výbave vedel vniknúť do mentality tak veľmi odlišnej od európskej a dokonale ju opísať. Pravda, naratívny subjekt ako nositeľ osvieteniských myšlienok v sebe odzrkadľuje superioritu európskej civilizácie nad osmanskou, aj keď sa akokoľvek snaží o objektivnosť a neutralitu. Osvieteniské božstvá Rozum, Ľudskosť a Tolerancia nemohli nezúčastnene hľadieť na kopy odťatých hláv nevinných ľudí v despotickej Osmanskej ríši.³⁷ Tottove cestopisné memoáre sa stali referenčným dielom pre súčasníkov, ktorí hľadali objektívne informácie o Osmanskej ríši či Tartárii a navyše ovplyvnilo (aj keď okrajovo) zrodenie slávneho literárneho toposu 19. storočia o barónovi s bezhraničnou fantáziou, ktorý neskôr s nadšením prebrala kinematografia prvej polovice 20. storočia. A to nie je málo pre text napísaný v archaickej francúzštine, ktorý sa nedostal do literárneho kánonu francúzskej literatúry 19. storočia a ktorý dnešné príručky dejín literatúry už nespomínajú.

Pramene

- DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2022.
- BOUŠEK, Daniel (ed.). *Dopis rabi Ovadji otcí a ďalší hebrejské renesančné cestopisy*. Praha : Argo, 2010.
- KOŠTÁLOVÁ, Petra (ed.). *Šimon Polský. Putování 1608 - 1618. Cestopis a kroniky arménskeho poutníka*. Praha : Argo, 2016.
- LENGLET FRESNOY, Nicolas, du. *Méthode pour étudier la Géographie, où l'on donne une Description exacte de l'Univers, formée sur les Observations de l'Académie Royale des Sciences, & sur les Auteurs originaux* [on-line]. Paríž: N. M. Tilliard, 1716. Dostupné na internete: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9785507w/f9.item.texteImage.zoom>> [6.12.2022]
- MALLET du PAN, Jacques. Les nouvelles littéraires. In *Mercure de France*, 25. december 1784, č. 52, s. 152 - 179. Dostupné na internete: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3745567t>> [6.12.2022]
- MONTESQUIEU, Charles Secondat, de. *Perzské listy*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2009.
- MONTESQUIEU, Charles Secondat, de. *Duch zákonov*. Bratislava : Tatran, 1989.
- MORAVOVÁ, Magdalena (ed.). *Bájně plavby do jiných světů*. Praha : Argo, 2010.

³⁷ Odťaté hlavy a opravené obeť symbolizujúce despotizmus a tyranium sa objavujú na mnohých miestach pamätí, hlavne tam, kde sa spomínajú bejovia a pašovia vládnci v mestách vzdialených od riadiaceho centra Osmanskej ríše - Istanbulu: „Keď sme sa priblížili k pobrežiu [pri Jaffe v súčasnom Izraeli], môj sprievodca ma upozornil na príšernú pyramídu, ktorú tam nechal postaviť Mehmed Bej. Tento barbar na ňu použil pätnásť tisíc hláv, ktoré nechal odňať obrancom po dobytí mesta“ (DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 414). Krutosť miestnych vládcov sa prejavovala aj inak: „Ahmed Paša si vyslúžil meno Džezzar [Mäsiar], lebo keď opravoval hradby v Bejrúte pred vpádom Rusov, dal do nich zamurovať nespočetné množstvo pravoslávnych Grékov. Ešte stále možno vidieť hlavy týchto nešťastných obetí, lebo Mäsiar ich nechal nezamurované, aby sa mohol vyžívať v ich utrpení“ (DANIŠ et al., *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 415).

- PEYSSONNEL, Charles - Claude, de. *Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul -général à Smyrne, ci - devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N..., contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott*. Amsterdam : b. v, 1785.
- RASPE, Rudolf Erich. *The travels and surprising adventures of Baron Munchhausen*. Londýn : Trübner and Co., 1859.
- VOLTAIRE, François - Marie Arouet. *Mémoires pour servir à la vie de M. de Voltaire*. Paris : Mercure de France, 1988.

Literatúra

- ANDOKOVÁ, Marcela - HRNČIAROVÁ, Daniela (eds.). *Bežný život starých Rimanov*. Bratislava : Iris, 2020.
- BARGUILLET, François. *Le roman au XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises, 1981. <https://doi.org/10.3917/puf.bargu.1981.01>
- BOURGUINAT, Elisabeth. *Le siècle du persiflage, 1734 - 1789*. Paris : Presses universitaires françaises (PUF), 1998. <https://doi.org/10.3917/puf.bourg.1998.01>
- BRTÁŇOVÁ, Erika - VRÁBLOVÁ, Timotea. (eds.). *Cestopisná a memoárová literatúra 16. - 18. storočia*. Bratislava : Kalligram/Ústav slovenskej literatúry SAV, 2010.
- DELON, Michel - MALANDAIN, Pierre. *Littérature française du XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises (PUF), 1996.
- CHÉREL, Albert. *De Télémaque à Candide*. Paris : Del Duca, 1968.
- DANIŠ, Miroslav. Barón František Tóth, diplomat so slovenskými koreňmi na dvore chána Gireja. In *Krym v kontexte európskej politiky a diplomacie na ceste k súčasnosti*. Bratislava : Stimul, 2019, s. 160 - 173.
- DANIŠ, Miroslav - BACHORÍKOVÁ, Petra. Životné osudy baróna Andreja Tótha a jeho syna Františka. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ, 2022, s. 11 - 33.
- GAILLARD DE CHAMPRIS, Henry. *Les écrivains classiques*. Paris: Del Duca, 1960.
- HITZEL, François. Les jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. In *Dix-Huitième Siècle*, 1996, č. 28, s. 57 - 70. <https://doi.org/10.3406/dhs.1996.2092>
- HOBSON, Marian. Diderot's Encyclopédie and the French Enlightenment: Summarizing Knowledge and Questioning Knowledge. In *Frontiers of Philosophy VIII*, č. 2, 2013, roč. 7, č. 2, s. 215 - 229. <https://doi.org/10.3868/s030-002-013-0016-4>
- HORBULÁK, Zsolt. Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. In *Acta Historica Posoniensia. Historické štúdie. Medzi antikou a stredovekom. Rímska a germánska spoločnosť v barbárskych zákonníkoch*, 2010, zv. 13, s. 126 - 144.
- HORBULÁK, Zsolt. Osmanská ríša očami uhorského vzdelanca 18. storočia. Memoáre Františka Tótha a ich historicko-literárna hodnota. In *Nové historické rozhľady*, 2011, roč. 1, č. 2, s. 37 - 46.
- HORBULÁK, Zsolt - TÓTH, Ferenc. François de Tott (1733 - 1793). Život a dielo jedného osvieteného diplomata. In *Historický časopis*, 2019, roč. 67, č. 2, s. 215 - 240. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2019.67.2.2>.
- LANGILLE, Edward. Voltaire's satire on Frederic The Great: Candide, his posthumous Mémoires and Les questions sur L'Encyclopédie. In *Romance Notes*, 2007, roč. 48, č. 1, University of North Carolina, s. 49 - 58. <https://doi.org/10.1353/rmc.2007.0008>.
- MOUSSA, Sarga. Le récit de voyage, genre « pluridisciplinaire ». In *Sociétés et représentations*, Édition de la Sorbonne, 2006, č. 21, s. 241 - 253. <https://doi.org/10.3917/sr.021.0241>

- NOSBAUM, Nathalie. Les romans-mémoires du XVIIIe siècle: entre mondanité et intimité. In *Cahiers Saint Simon*, 2001, č. 29, s. 23 – 30. <https://doi.org/10.3406/simon.2001.1323>
- NUMA, Broc. Voyages et géographie au XVIIIe siècle. In *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, 1969, roč. 20, č. 2, s. 137 – 154. <https://doi.org/10.3406/rhs.1969.2585>
- PIEGAY-GROS, Nathalie (ed.). *Le lecteur*. Paris : GF Flammarion, 2002.
- PONS, Anne. *Lapérrouse*. Paríž : Gallimard, 2010.
- RYBÁR, Lukáš. François de Tott a islamský svet. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ, 2022, s. 34 – 50.
- TIBENSKÝ, Ján. *Slovenský Sokrates: Život a dielo Adama Františka Kollára*. Bratislava : Tatran, 1981.
- TÓTH, Ferenc. Les minorités ethniques et religieuses de l'Empire ottoman vues par un écrivain voyageur: les Mémoires de François de Tott (1733 – 1793). In JABLONKA, Ivan (ed.). *États, minorités religieuses et intégration*. Turnhout : Brepols, 2016. <https://doi.org/10.1484/M.RELMIN-EB.5.111524>
- TÓTH, Ferenc. *La correspondance consulaire de Crimée de baron de Tott (1767 – 1770)*. Istanbul : Isis, 2014.
- TÓTH, Ferenc. La mission du baron de Tott en Crimée. In *Archivum Ottomanicum*, 2002, č. 20, s. 131 – 165.
- VERTÁNOVÁ, Silvia et al. *Tlmočník ako rečník*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2022.

SUMMARY

Memorialistic Travelogues written in French in 18th century: Memoirs of Baron Francis de Tott and its place in the Context of contemporary literary production

In the 18th century, under the influence of the Enlightenment and rationality, the attention of the reading public turned more to narrative genres that we would nowadays consider rather hybrid, namely memoirs, novelistic memoirs, and travelogue prose. This literature attracts readers who are looking for adventurous reading about the battles of seafarers, as well as readers who, through it, gain new information in their field of study or in the field of diplomacy or commerce.

The travelogues unconsciously repeated the narrative structure of Homer's *Odyssey*, although they already avoided mythological elements. Authors who were not literati or professional writers at the time also began to publish.

One of the most popular travelogues of the 18th century in Europe was Baron Tott's *Memoirs on Turks and Tartars* which were published, like Voltaire's, in 1784. The work of Baron de Tott has been hailed by some as accurate and reliable, but others have criticized it for inaccuracies and bias. It became a bestseller and was produced in many editions not only in French but also in English, German, Russian and other languages. The work bears the hallmarks of hybridity: through the memoir component, elements of travel writing, and the ideas of Enlightenment philosophy are interwoven. Memorialistic prose is characterized by a striving for objectivity, literariness, a sense of irony and sarcasm, insights into history and politics, and the contribution of his own interpretation of events. It is not, however, a neutral or purely objective text. Voltaire's and Tott's memoirs have some similarities: there is an attempt at objectification and the same people appear on the pages of their memoirs. The difference, however, is in the approach to the subject, the literary language and the writer's intention.

While Voltaire is often purposely political, dealing with the relationships and intrigues of the French and Prussian courts, and his text is marked by irony and sarcasm, Tott is circumspect and respectful, never critical or ironic, about the highest politicians. Like Voltaire's, Tott's memoirs begin in medias res. The primary function of the text is informative, not aesthetic. The author has a sense of historical-philosophical reasoning, but he also inserts literary and stylistic figures into the text, making the text compelling and reader-appealing. However, Tott is not a writer; his text is characterized by complex sentences; a specific feature of his sentences is the semicolon, the use of which allows him to create large sentence units through juxtaposition. At the same time, Tott's text is full of exoticisms which the author doesn't explain, as if he had not thought of the reader at all when writing. The author may have counted on the fact that francophone readers are familiar with Turkish realities. It was the public interest in the Orient that ensured the success of Tott's memoirs beyond the borders. Readers of the 18th century were eager for descriptions of exotic lands and civilizations. This interest led many authors to write about the Orient without ever having been there. Contemporary readers were thus given a distorted picture of Oriental man. This angered Tott, and for the same reason he criticized Lady Montagu, who wrote about the Turks without knowing their language and being able to understand them. Tott was an enlightened and insightful 18th-century scholar, fluent in both Turkish and Tartar, knowledgeable in history and architecture. He owed his education to his studies at the interpreter's school in Pera, as well as to encyclopedists. In his third book, he acknowledges that he drew on the Encyclopaedia and Saint-Rémy's memoirs to make the drawings of the workshop for casting cannons. In addition to the drawings, he also directs the reconstruction of the artillery system, establishes a mathematical school where he also teaches, and he also can perform light surgery. He is a polyvalent man of the 18th century, which may provoke admiration but also disbelief in a contemporary reader. Readers' incredulity led to the birth of the famous literary character of Baron von Münchhausen, from the pen of German writer and editor Rudolf Erich Raspe. In Raspe's work we find several references to Baron Tott and his memoirs, but the author slipped into invective and satire. The memoir and travelogue genre thus takes on different forms and introduces in the literary imagination two archetypal characters: Casanova as a seducer and Baron von Münchhausen as a liar with a vivid imagination.

Tott's memoirs are a rare testimony of an enlightened man who, thanks to his linguistic equipment, was able to understand and describe the world of oriental man, and at the same time produce a work that became a reference for his contemporaries and influenced the birth of the literary topos of the 19th century.

Mgr. Stanislava Moyšová, PhD.; Univerzita Komenského v Bratislave
Filozofická Fakulta; Katedra romanistiky
SK-81102 Bratislava 1; Gondova ulica 2
email: <stanislava.moysova@uniba.sk>